

grote gevolgen had. Vooral de handel in staatsfondsen en domeingoederen ('zwart goed') zorgde voor een niet gemakkelijk te overschatten invloed op de regionale vermogensverhoudingen. De politieke verhoudingen tussen 1795 en 1814 kenmerkten zich eveneens door een grote mate van verandering. Het einde van het Franse bestuur betekende echter het herstel van de politieke positie van de oude regentengeslachten en van de oude rijken. Eerder kwam De Bruin voor Utrecht tot een vergelijkbare conclusie. De acceptatie van de nieuwe rijkdom liet namelijk nog een of twee generaties op zich wachten. Liever koos de elite nieuwkomers van buitenaf, inmiddels ook een bekend patroon.

De Belgische opstand in 1830 confronteerde de Maastrichtse bovenlaag met de keuze voor of tegen België. Lange tijd werd uitgegaan van een massaal vertrek van vooral voorname Maastrichtse families. Bos toont echter op overtuigende wijze aan dat dit niet het geval was.

In het laatste hoofdstuk, over 'de deftige lui' in Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw, constateert Bos op basis van onderzoek van fiscale bronnen, volksalmanakken, ledenlijsten van verenigingen, verwantschapsrelaties en enkele beschouwingen van tijdgenoten, dat de bestuurlijke en de welstandselite samen één maatschappelijke bovenlaag vormden. De bepaald indrukwekkende industrialisatie van de stad leidde niet tot een opener samenleving en meer sociale mobiliteit. De auteur beklemtoont daarentegen juist de continuïteit. Als er al nieuwe namen opduiken, gaat het meestal niet om sociale maar om geografische mobiliteit.

Beide uitkomsten sluiten aan bij de in binnen- en buitenland terrein winnende visie dat de negentiende-eeuwse industrialisering, democratisering en bureaucratisering, vaak samengevat onder de noemer modernisering, niet hebben geleid tot wezenlijk betere kansen voor sociale stijgers. De oude elites werden in de regel niet geconfronteerd met homogene nieuwe elites met wie de strijd moest worden aangegaan. De veelal individuele stijgers pasten zich aan en werden (na verloop van tijd) opgenomen in wat de auteur graag aanduidt als een gemêleerde notabelenelite.

Het moge duidelijk zijn dat *Notabele ingezetenen* veel interessants bevat en een waardevolle bijdrage levert aan zowel de historische bronnenkritiek en het debat over elites in de 'Achszenzeit', als aan de sociaal-economische geschiedschrijving van Nederland en in het bijzonder van Limburg in de negentiende eeuw. Dat hij daarbij in mijn ogen aan de bezitsverhoudingen soms te veel waarde toekent en meer let op de samenstelling dan op het functioneren van elites, is hem vergeven. Een extra compliment verdient de heldere stijl van deze bundel. Ook daarom verdient *Notabele ingezetenen* alsnog een handelseditie.

Joop de Jong

H. J. van Soest, *Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19e en 20e eeuwse Nederland* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland Kampen 1996; Delft: Eburon, 1996, x + 294 blz., ISBN 90 5166 514 8).

De vraag 'Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? wordt in menige catecheseleergang gesteld en beantwoord met een aanhaling uit Genesis 1:26-27: En God schiep de mens naar zijn beeld, naar Gods beeld schiep hij hem; man en vrouw schiep Hij hen. En God zegende hen en zeide tot hen: Weest vruchtbaar en wordt talrijk; vervult de aarde en onderwerpt haar, heerst over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt.

Maar dat antwoord bevredigt niet alle mensen tegenwoordig meer. Zij lezen in die bijbelse

voorstelling een arrogant mensbeeld, grondslag van een visie op de relatie tussen mens en natuur die het uitsterven van diersoorten, de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen en de vervuiling van het milieu veroorzaakt. De bijbel is volgens 'groene' lezing steeds geheel 'verkeerd' uitgelegd.

Tot zover de aanleiding van deze studie, waarin (goed dat er flapteksten zijn!) de vraag centraal staat 'op welke wijze de laatste twee eeuwen auteurs van kinderbijbels, dierenbeschermers, dominees, pastoors en bijbelgeleerden Genesis 1, vers 26,28 lazen. Zag de christen de natuur inderdaad als een onuitputtelijke bron, louter voor het gerief van de mens? En zo ja, welke factoren zijn van invloed geweest op de uitleg van de omstrede bijbelpassages'?

Om dat laatste gaat het toch eigenlijk in deze studie. Over de exegese van de genoemde Genesissteksten en de daarop gebaseerde leer van het *dominium terrae*, om 's mensen cultuuropdracht en rentmeesterschap eens aan te geven met zijn dogmatische term.

Die bezit zeer sterke papieren en werd tot zeer onlangs dan ook niet betwijfeld. Totdat beoefenaren van een contextuele exegese, bezorgd over de toestand van de aarde, die als oorzaak aanwijzen. De auteur deelt hun bezorgdheid, lijkt het, maar moet hun historische weergave van de inhoud en rol van het denkbeeld van het *dominium terrae* als onjuist afwijzen. Hij sluit zijn onderzoek af met de conclusie, dat de onderzochte visies op God, mens en natuur geen steun bieden aan de beweringen van de cultuurcritici dat er een verband bestaat tussen het heersende gods- en mensbeeld en de dynamische interpretatie van de positie van de mens als heer over de aarde. Die titel als het voortreffelijkste schepsel op aarde komt vanzelfde mens als beeld van God toe, maar zijn heerschappij is gelijk aan die van een tuinman. Heersen zonder te exploiteren dus. De christelijke traditie kent bovendien aan het aardse leven slechts een beperkte waarde toe. Zelfs zij die — als in de school van Abraham Kuyper bijvoorbeeld — sterke nadruk leggen op de cultuuropdracht, nemen steeds de twee woorden 'bouwen en bewaren' in de mond, als twee kanten van eenzelfde medaille. Ook bezitten zij nog iets van de oude houding tegenover de techniek, die immers zo gemakkelijk instrument is van de boze mens die als God wil zijn.

Deze dissertatie raakt dus aan veel interessante onderwerpen: visies op mens en natuur, arbeid en consumptie, evolutie en vooruitgangsgeloof, voorzienigheidsgeloof en techniek, calvinisme en kapitalisme, de geschiedenis van denken over milieu, ecologie en dierenbescherming. De lezer zij echter gewaarschuwd: de woorden 'interpretatie van een omstrede bijbelse voorstelling' van de ondertitel dekken feitelijk vooral een chronologisch overzicht van de exegese van Gen. 1:26-28. Ook het hoofdstuk 'theologen over dieren en dierenbescherming' is in wezen opnieuw een catalogus van teksten en exegeses. Het boek combineert dus traditionele exegesegeschiedenis met modieus contextueel tekstreceptieonderzoek. Het is, vol gegevens en ietwat schools behandeld, een nuttig naslagwerk met bouwsteentjes voor de ideeën- en cultuurgeschiedenis. Het veelbelovende hoofdstuk over de doorwerking en receptie van al die theologische arbeid in kinderbijbels, catechetisch leer materiaal en preken van dominees, pastoors en dierenbeschermers geeft noch qua opzet of resultaat iets nieuws. Geen wonder trouwens als de Nederlandse Vereniging tot bescherming van dieren veertig jaar geleden nog propaganda maakte met een brochure, bestaande uit een hoofdstuk van Barths *Kirchliche Dogmatik*.

G. E. van Maanen. *De wonderlijke geschiedenis van de onrechtmatige overheidsdaad in de 19e en 20e eeuw* (Ars Aequi cahiers. Rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis V; Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1996, 79 blz., f17,50, ISBN 90 6916 229 6).

De juridisch-dogmatische vraag of de overheid aansprakelijk kan worden gesteld voor schade door haar handelen of nalaten toegebracht aan de eigendom van particulieren, heeft gewichtige rechtspolitieke achtergronden. Hoeveel ruimte krijgt de overheid op het beleidsterrein dat zij aan zich heeft getrokken (bij voorbeeld onderhoud van waterwegen, sluizen, bruggen, telefoonlijnen) en is de burgerlijke rechter bevoegd acties van privé personen wegens opgelopen schade te honoreren? Het is het oude probleem van de onrechtmatige (i. c. overheids)daad waarover R. H. Hartog reeds in 1971 een proefschrift schreef dat is gewijd aan de periode van de Nederlandse Republiek.

De rechtsgrond voor schadevergoeding is in 1838 neergelegd in de artikelen 1401 en 1402 (oud) BW, waarin onder meer gesteld wordt: 'Elke onregtmatische daad, waardoor aan een ander schade wordt toegebracht, stelt dengenen door wiens schuld die schade veroorzaakt is in de verpligting om dezelve te vergoeden'. De moderne rechtsliteratuur heeft de gedachte doen post vatten als zou de rechter gedurende de negentiende eeuw het begrip 'onrechtmatig' steeds hebben uitgelegd als 'onwetmatig'. Het zogenaamde 'legisme' zou toen hoogtij hebben gevierd — een rechtsinterpretatie die er op uit was zoveel mogelijk de letter van de wet te volgen.

Deze en andere mythen neemt Van Maanen op de korrel. Hij promoveerde in 1986 op het vraagstuk van de onrechtmatige daad en schreef recentelijk enkele cahiers over de onrechtmatige overheidsdaad, waarvan de hier aangekondigde er een is. De auteur maakt aannemelijk dat de veronderstelde 'breuk' in de rechtspraak van de Hoge Raad bij gelegenheid van zijn sententie van 1896 inzake het beschadigde schip de 'Vrouw Elske' in een ander perspectief geplaatst moet worden. Dan blijkt dat de Hoge Raad toen weliswaar het terrein waarop de burger de overheid wegens schade kon aanspreken, wat verengd heeft, maar dat die beperking slechts korte tijd heeft gegolden. Schrijver zoekt de verklaring in de contemporaine discussies over de creatie van een aparte administratieve rechter welke echter voorsnog niet tot politieke daden leidden. Hoewel zijn hypothese nogal speculatief blijft, is de rest van Van Maanens betoog een welsprekend pleidooi voor het 'nut' van de rechtsgeschiedenis voor een goed begrip van de moderne rechtsontwikkeling.

A. H. Huussen jr.

G. Reichwein, e. a., *Levende meesters. De schilderijenverzameling van C. J. Fodor (1801-1860)*, R. Kistemaker, A. Overbeek, ed. (Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, Stadsuitgeverij, 1995, 166 blz., f49,90, ISBN 90 6274 089 8).

Dit boek verscheen als catalogus bij een tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum. Het beoogt de schilderijencollectie van de Amsterdamse ondernemer en kunstverzamelaar Carel Joseph Fodor (1801-1860) in een cultuurhistorische context te plaatsen. En daar is alle reden toe, want sinds de sluiting van het Museum Fodor in 1947 leidde deze verzameling van werk van bekende en minder bekende negentiende-eeuwse kunstenaars een slapend bestaan. Maar ook daarvoor al had de collectie veel van haar vanzelfsprekendheid verloren. Toen Museum Fodor in 1863 — dus na de dood van Fodor — zijn poorten opende, reageerden de kranten en tijdschriften juichend, maar dat kon toch niet verhullen dat veel tentoongestelde kunstwerken afkomstig waren uit een schilderschool die door sommige deskundigen reeds